

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK**
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XX. KÖTET. — 16. SZÁM

FERENCZI ZOLTÁN

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

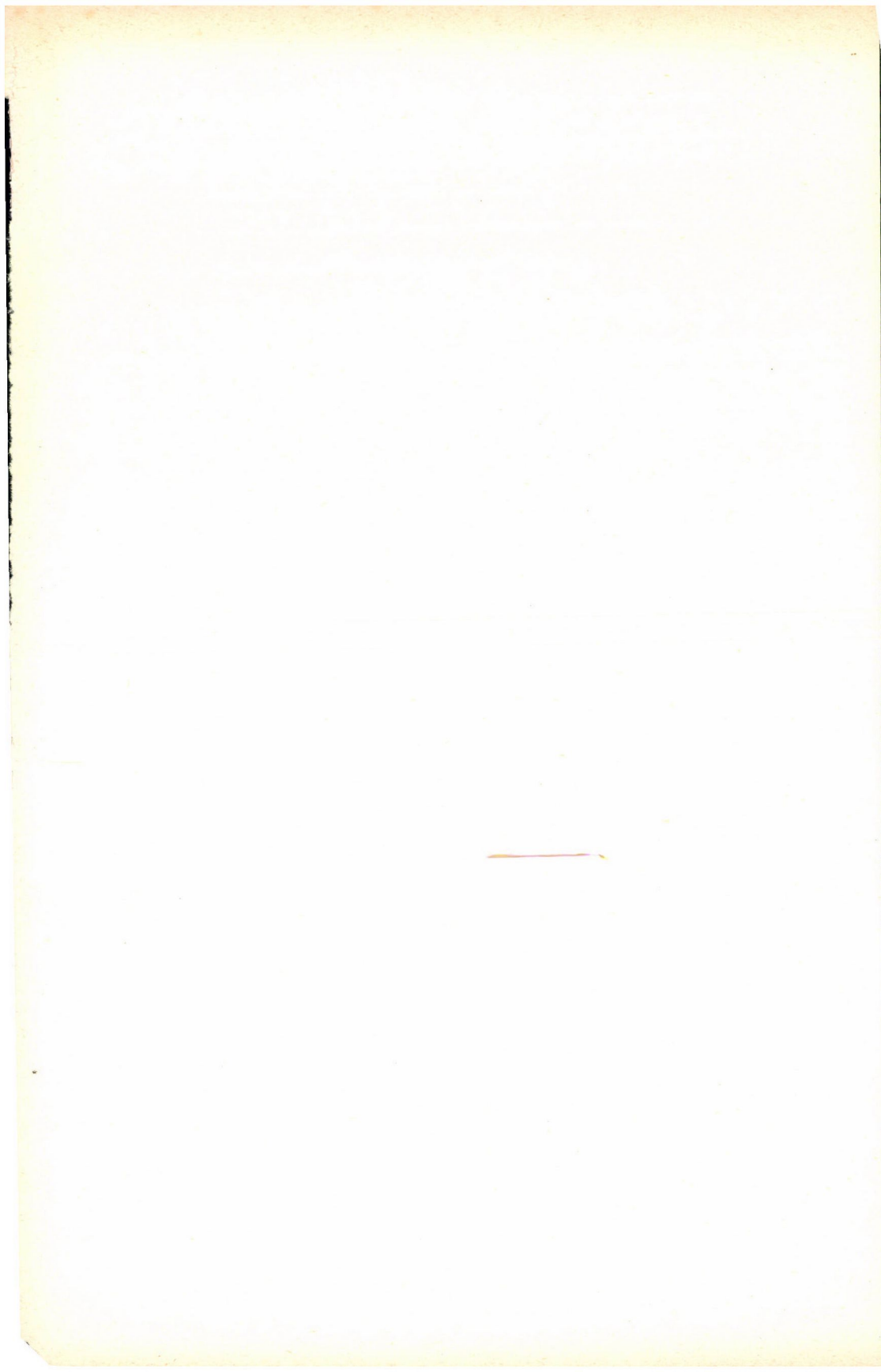
R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÉNAK
1930. ÉVI JANUÁR HÓ 27-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1930

FERENCZI ZOLTÁN

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1930. ÉVI JANUÁR HÓ 27-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1930

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

FERENCZI ZOLTÁN EMLÉKEZETE.¹

(1857—1927.)

A régi egyiptomiak hite szerint az embereknek lelkükön, a Bá-n, kívül van egy másik szellemük is, a Ká. Mindkettő együtt születik az emberrel, s mindkettő elhagyja a halál pillanatában az ember porhüvelyét, de amaz kiszabadulva az élettelen testből, fölszáll az üdvözültek birodalmába, emez nem mozdul el mellőle, ott lebeg körülötte továbbra is, hogy óvja emlékét és elhárítsa az ellenséges támadásokat. Az a mély gondolat, amely az egyiptomiaknak ebben a költői, fölemelő hitében rejlik, valóban igazolódik az emberi élet egy vonatkozásában. Az az alkotó szellem, az a Ká, amely a költőkben, művészekben, tudósokban dolgozik, műveikben megrögzítve földi létük megszűnete után is tovább él, fönntartja nevüket, hírüket, megvédi emléküket a legkegyetlenebb ellenség, az idő támadása ellen — a lélek azonban, a Bá, mikor elszakadnak azok a finom szálak, amelyek a testhez fűzték, eltűnik előlünk idegen szférákba, örökre, visszaidézhetetlenül.

Ferenczi Zoltán Ká-ja is, az ő alkotó szelleme, itt maradt velünk, nyomtatott műveiben, s megmarad eleven erőnek mindaddig, amíg könyveit el nem porlasztja az idő. Ferenczi Zoltán, az irodalomtörténetíró, csak dolgozni szűnt meg, mikor itt hagyott bennünket, élni nem. Tudományos munkásságának eredményei száz év múlva is épp olyan könnyen hozzáférhetőek lesznek, mint ma; hogy milyen volt

¹ Nagy hálával emlékszem meg e helyen Ferenczi Zoltán leányáról, Batóné Ferenczi Sári úrasszonyról. Igen sok érdekes adatot volt szíves közölni velem édesatyja életének régibb szakaszaira vonatkozólag, s ami még nagyobb segítség volt, visszaemlékezéseiből sok vonást és színt kaptam az itt következő arcképhez.

Ferenczi mint tudós, mi a jelentősége és értéke irodalomtörténetírói működésének, azt a késő kor embere is épp olyan jól, sőt még jobban meg tudja majd állapítani, mint mi. Ferenczi Zoltán Bá-ja azonban elválhatatlanul oda volt kötve Ferenczi Zoltánhoz az emberhez, s ez a lélek számunkra csak addig él, amíg az ember emléke él azokban, akik őt személyében ismerték. Amikor kidől majd sorainkból az utolsó, aki még ismerte és szerette Ferenczit, akkor utolsót lobbanva elsötétedik a földön lelkének fénye is.

Vajjon nem lehetne-e meghosszabbítani ezt az életet, nincs-e mód átmenteni a jövőbe valamit Ferenczi Zoltán lelkéből? Vajjon, ha egy emberöltőre terjedő barátságunk emlékeivel szívünkben és elménkben, megpróbálnók megrajzolni Ferenczinek az embernek képét, nem tudnók e külső kép mögött megvillantani a belső képét is s azt papírra vetve örökül hagyni az utánunk jövő nemzedékeknek?

*

Ferenczi Zoltán — ez a név már vagy egy évtizede ismert volt, mikor Ferenczi az ember mint homo novus fölbukkant a fővárosban. Ez 1899-ben történt; ekkor került Szilágyi Sándor utódaként a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatói székébe. Addig Kolozsvárott élt, s Kolozsvár már akkor is nagyon messze esett Budapesttől, noha csak a Királyhágó választotta el Erdélyt az anyaországtól, nem szuronyos oláhoktól őrzött vámsorompó. Aki vidékre szorult, aki kinnrekedt a főváros irodalmi életének sodrából, azt nem ismerték. A Budapestre összpontosított tudományos és irodalmi közvélemény akaratlan vagy épen öntudatlan göggel nem nézett túl a város határain, s amit hajdan az antik Róma lakóinak az urbs jelentett, azt jelentette a mult század végén Budapest tudományos köreinek a főváros: a magyar világ kezdetét és végét. Íme Ferenczi Zoltán megírt Kolozsvárott egy sereg tudományos értekezést, egy csomó tudományos könyvet, köztük egy háromkötetes Petőfi-életrajzot, s Akadémiánk nem méltatta figyelemre ezt a munkásságot, pedig nem lehetett azzal vádolni, — ma sem lehet — hogy túlságosan sokat követel azoktól, akik előtt megnyitja fényes

palotáját. Még a Kisfaludy-Társaság is csak koszorúját nyújtotta a Petőfi-életrajz jutalmazott szerzőjének, tagsági oklevéllel ekkor még nem tisztelte meg.

A budapesti tudományos világ egyébként sem méltányolta érdeme szerint a kolozsvári tudós irodalmi munkásságát. Még leginkább szerkesztői működése vonta magára a figyelmet. Ferenczi 1888-ban, Csernátoni Gyulával és Korbuly Józseffel, egy egészen újszerű és épp oly nagyjelentőségű gondolatot valósított meg: *Petőfi Múzeum* cím alatt egy folyóiratot indított meg. A folyóirat megfelelt címének: a maga egészében Petőfinek volt szentelve, s azt tűzte ki hivatásául, hogy minden feléről megvilágítsa költői munkásságát, földerítse életének még homályos mozzanatait, megoldja a régi Petőfi-problémákat s fölvesse melléjük újakat. Közölt tehát értekezéseket és tanulmányokat, s azok, noha irodalmunk vezéregyéniségei nem igen szerepeltek szerzőik között, nem egyszer értékes szempontokkal szolgáltak, és közölt adalékokat, addig nem ismert anyagot tárva föl. A *Petőfi Múzeum* nyolc évfolyama, — folytatása a szintén Ferenczitől szerkesztett *Petőfi Könyvtár*, 1908-tól — bár közleményeinek értékesebb fele, az adalékok, csak nyers anyag volt, hivatást teljesített: összegyűjtve a mindenféle szétszórt, és napfényre hozva a lappangó 'Petőfiana'-t, a Petőfire vonatkozó ismereteknek és adatoknak olyan tömegét adta, hogy bennük, mint a márványban a szobor, készen volt a költőnek teljes életrajza, csak mester kellett, aki kifaragja. A szerkesztő érezte magában a hivatottságot — talán korábban fogant meg lelkében az életrajz vágya, mint a Múzeum gondolata, s emez már születése percében amannak eszköze kívánt lenni — s bízott erejében, meg abban az írói készségben, amelyre eddigi tudományos dolgozataival¹

¹ Ezeket a dolgozatokat a maguk idejében nem méltatták figyelemre, azután meg teljesen megfedkeztek róluk. Ez némiképpen igazságtalanság, kivált az első kettővel szemben. Való, hogy *A népies versalakok története* (1879, 156 l.) újat nem adott a maga korában sem, lényegében nem tesz egyebet, mint történeti rendbe szedve költőinket, felsorakoztatja használt versformáikat — s ez hasznos eljárás, tanulságossá is lehet, ha levonja más azokat a tanulságokat, amelyeket

szert tett. Hozzá is fogott, még 1889-ben, a munkához s éveken át dolgozva megírta és megjelentette háromkötetes *Petőfi-életrajzát*.¹

Habent sua fata libelli! Ferenczi Petőfi-könyvén valóban fátum ül. Ez a hatalmas, több mint ezer lapnyi könyv, a legnagyobb magyar lírikus legnagyobb szabású életrajza, jóformán üdvözlés nélkül lépett a világba. Egy háromszólamú, de kissé fanyar hivatalos bírálaton kívül² csak egyetlenegy komoly — de szerencsére meleg — hang köszöntötte, az is a történetírás folyóiratában;³ az irodalomtörténet hallgatott róla akkor is, később is — érdeme szerint mindmáig nem méltatta senki. Ma már, egy emberöltővel megjelenése után, tisztán látjuk értékét, s jóval nagyobbak, mint a maga korában gondolták. Akkor még azt sem írták meg róla, hogy vállalt föladatát a lehető legjobban végezte el, e helyett bizonyos kicsinyléssel néztek le reá. Dícsérték ugyan a Petőfi életére vonatkozó adatoknak szinte teljes összegyűjtését és kritikai megrostálását, de ezt mint afféle

Ferenczi még nem tudott levonni — és tele van a szerző fiatalos hevőből kipattant túlzó vagy egészen alaptalan állításokkal — egy részüket még a tudomány ötven év előtti állapota sem menti: de mint a történeti rendszerezés első kísérletének van jelentősége, s egyik-másik megállapításában igazi kritikai elmeél csillan fel (p. o. Szenci Molnár Albert formáinak ritmustalansága). Való az is, hogy *A kurucvilág énekei* című tanulmánya (1880, 52 l.) bőbeszédű, formátlan és nehézkes, értékes szempontjai nem jutnak a tárgyalás során kellőképpen érvényre, de vannak értékes szempontjai; ha nem láttatja is tisztán a kuruc költészet termékeinek jellegét és az egyes versek belső kapcsolatát, írója tisztán látja, s aki mélyen elmerül a dolgozat tanulmányozásába, az föl is ismerheti. Azóta színesebb és elevenebb képet rajzoltak a kuruc költészetről, mellette Ferenczi fakó képe már nem élvezhető, bele is került az irodalomtörténet lomtárába. És mégis hálátlanság róla megfeledkezni. Mai szemmel nézve sem látjuk avultnak (csak a Thaly hamisítására épült jellemzéseket — de erről Ferenczi nem tehet) s ami jó volt benne, az él ma is — fölszívódva az újabb dolgozatokba.

¹ 1896., VIII, 390; 308; 411 l.

² A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 1891. 33—36. l. A bírálók Vadnai Károly, Beöthy Zsolt és Gyulai Pál voltak.

³ Váczy János bírálata a Századok 1897. évfolyamában, 731—736. l.

adatgyűjtő, alsóbbrendű szellemi munkát nem sokba vették, magát az életírást meg pusztá keretrajznak ítélve meg rótták, hogy hiányzik belőle a tartalom, Petőfi lelki világának rajza és költői munkásságának jellemzése. Nagyúri büszkeségükben megfélekedtek azok a kritikusok arról, hogy a pályázat föltételei szinte tilalomfát állítottak ebben az irányban Ferenczi elé, s ő éppen azt adta, amit tőle követeltek. S megfélekedtek arról, hogy a *Petőfi-életrajz*ban földolgozott adatok jó részét maga Ferenczi kutatta föl, s a sok fölbujánzó gazból, a hibás és téves, vagy éppen koholt és rossz-hiszemű adatok tömegéből, szigorú kritikával kiválogatta az igaz, értékes anyagot, az ellenmondásokat elsimította, a problémákat megoldotta. Pusztán szorgalommal és lelkiismeretességgel nem boldogult volna ebben a munkájában Ferenczi, kellett hozzá „magasabbrendű” szellemi munka is, ítélőerő és az értelem értékesebb funkciói. A jelenből visszaneézve a multba úgy látjuk, hogy Ferenczi életírása, Petőfi emberi és költői pályájának teljes rajza, nemcsak a XIX. század végén volt a maga nemében tökéletes munka, hanem ma is az : ma sem lehetne jobban elvégezni. Ami új adatot azóta Petőfi életére és sorsára vonatkozólag föltártak, az nem jelentős, még csak árnyalatokban sem változtatja meg a Ferenczi adta képet, s az joggal rögződött bele a köztudatba. És ez nem az én egyéni ítéletem, ez a közvélemény szava; nincs leírva, talán még ki sincs mondva, de benne él a lelkében.

Sőt azt hiszem, még egy lépéssel tovább kell mennünk, és revízió alá kell vennünk a *Petőfi-életrajz* értékét más szempontokból is. Vajjon valóban pusztán keret az, adatoknak és eseményeknek fölfűzése az időrend fonalára, s a tényeknek ebben a rideg világában elsikkad, ami a költőben legbecsesebb, a lélek? Való, hogy Ferenczi nem elemzi, még csak nem is rajzolja hőse lelki mozgalmait, de annál gondosabban keresi meg Petőfi külső élményeiben a lelki történések rugóit vagy ezeken keresztül egy-egy költeménye fogantatásának körülményeit. Az irodalomtörténet mesterei, rávetítve lámpájuk Röntgen-fényét, keresztülnézhetnek az életrajz külső burkán, s akkor a könyv lapjain ismételten

elégük villan Petőfinek emberi és költői arca! Az sem áll, hogy az életrajz nyers tényhalmaz, mechanikusan egymásra rakott adattéglák tömege. Ferenczi formálta a készen kapott vagy fölkatotott anyagot, bizonyos szerkesztő művészettel szerves egységgé fejlesztette s a maga egyszerű, de gondos és nem minden csín nélküli előadásával vonzóvá tette. Nem tagadjuk, hogy Petőfi pályája a maga mozgalmasságával, regényes fordulataival és a benne tükröződő egyéniség szeretetreméltóságával önmagában is érdekes; de hogy a *Petőfi életrajza* még a laikus számára is kedves olvasmány, abban van érdeme Ferenczi írókészségének, tapintatának és ízlésének is.

A magyar irodalomtörténet pozitivista irányának a *Petőfi-életrajz* mindenha egyik legjellemzőbb terméke marad. Ferenczinek pedig kétségkívül legnagyobb szabású és legbecsesebb műve.

Ferenczi fiatalkorának másik nagyméretű terméke, *A kolozsvári színészet és színház története*,¹ anyagában még sokkal gazdagabb. Rendkívül széleskörű levéltári kutatás alapján az ismert adatokat igen sok ismeretlennel egészíti ki s nemcsak színésztörténeti ismereteinket bővíti hatalmas mértékben, hanem — kivált a XIX. század első negyedére vonatkozólag — a művelődéstörténelem is sokat köszön korfestő részleteinek. Egészében, igaz, tervtelen és aránytalan: túlságosan elmerül a régibb korok színészeti állapottainak rajzába s minden apró nyomón elindulva messze kalandozik tárgyától, a tárgyalás későbbi folyamán pedig a vázlatos keretet száraz adatokkal tölti ki; mint írásmű formátlan is, inkább krónika, mint história — mégis igen hasznos munka: egypár kidolgozottabb fejezete ismereteink végleges összefoglalásának tekinthető, adatai pedig a kolozsvári színészet történetére vonatkozólag megbecsülhetetlenek, s jó részük Ferenczi nélkül örökre elveszett volna.

A *Kolozsvári színészet története* még kevesebb pesti vizet zavart, mint a *Petőfi-életrajz* — a fővárosi legfőbb irodalmi fórumok tekintete, láttuk, elsiklott Ferenczi fölött. Otthon

¹ Kolozsvár, Jubileumi bizottság kiadása, 1897. N. 8-r. 539 l.

azonban, a maga patriájában, nagytekintélyű férfi volt : már nyolcadik éve a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója s az erdélyi főváros szellemi életének egyik vezéregyénisége. S annál nagyobb volt tekintélye, mert szédítően merész ívben emelkedett pályája. A rideg tényeknek, életadatainak pusztá egymás mögé sorakoztatása élesebb világot vet erre a lendületre, mint a legfényesebb méltatás. Huszonkét éves korában, 1879-ben, megszerzi Ferenczi Kolozsvárt a tanári és doktori oklevelet, a következő évben, a tanári állást szinte egészen megkerülve, Erdély fővárosában polgári iskolai igazgató, alig telik el újból egy év, s már a kolozsvári egyetem magántanárává habilitálja, rövid két év múlva egy állami szakiskola élén találjuk, s öt év elteltével, 1891-ben, harmincnegyedik életévében, olyan állásba kerül, amelynél szebb és kívánatosabb tudományos ember számára alig van. egy gazdag s éppen az ő tudományos irányához simuló könyvtár vezetője lesz. S mi segítette őt fokról-fokra, újabb meg újabb magasságokba? Coriolanus gőgös válaszát vethette volna ő is oda a kérdezőknek : «*enérdemem*».

Valóban az. Nem volt más ,protektor'-a, mint szorgalma, vonzó egyénisége és fejlett értelme — mindez jórészt atyai örökségként szállott reá. Édesatyja, Ferenczi Károly, báró Bánffy Ernő tiszttartója, nem volt mindennapi lélek. Jogot végzett, ismerte és szerette a római és magyar klasszikusokat, kedvvel idézgetett belőlük, s nemcsak a betűvetésre meg Horatius-idézetekre tanította meg fiát, hanem megszerettette vele Petőfit is, s a kis Zoltán már hétéves korában egy egész sereg Petőfi-verset tudott könyvbetéve. Aki hisz az ómenekben, joggal keresheti ebben a mozzanatban a későbbi Petőfi-bűvár Ferenczi szellemvilágának első föl-villanását. Az apa kiegyensúlyozott lelke és filozófiai tanulmányoktól támogatott világnézete is mély hatást tett fiára : az a filozófushoz méltó nyugalom, amellyel a férfitvá érett Ferenczi az élet rögzös utait járta, az a reflektáló hajlam, amellyel az emborsorsok megszokott fordulataiból szeretett valami egyetemes érvényű igazságot kihüvelyezni, gyermekkori élményekben bírja alapját. A kolosborsai tiszttartó-lak,

amelyben Ferenczi 1857. okt. 7-én született, a benne folyó tiszta családi élet, a munkás, művelt apának és a tíz gyermeket szülő derék édesanyjának harmóniája determinálta Ferenczi Zoltán egyéniségét.

De Ferenczi egyelőre még kis diák, a kolozsvári ref. kollégium egyik legjobb tanulója, atyjának büszkesége, anyjának — maga jegyezte föl fiatal asszony korában — élet-öröme. Szelíd, csendes, jóviseletű fiú volt; úgy látszik, már akkor kiütközött belőle a rendnek és a pontosságnak az a szeretete, az előjáróknak és a szabályoknak az a nagy megbecsülése, amely olyan jellemző lett később a hivatalnok Ferenczire. Szerették is a kollégiumban, de ő nem szerette az ottani életet. «Tudod, kérlek alássan, — mondta egyszer évtizedek múlva, visszaemlékezve diákéveire — igen sok volt ott a durvaság, mind a fiúk, mind a tanárok részéről.» Ez az egyszerű kijelentés, amely látszólag nem több pusztán ténymegállapításnál, most, harminc esztendő távolából, összevetve tapasztalatainkkal, sokat megértet Ferenczi jelleméből. Jó szívéen kívül ezeknek a fájdalmas emlékeknek is részük lehetett abban, hogy Ferenczi mind a katedrán, mind könyvtár-igazgatói szobájában olyan udvarias, türelmes, sőt kedves volt. Tanítványai — nem volt sok, hiszen rövid ideig volt tanár — rajongtak érte, mert úgy bánt velük, ahogy abban az időben nem volt szokás: szelíden, szeretettel; könyvtár-igazgatónak meg éppen azért nem volt ideális, mert túlságosan jó volt mindenkihez. Nem akart abba a hibába esni, mint az ő föllebbvalói: nem akart durva és kegyetlen lenni. Nem is volt. Amint elfoglalta állását az Egyetemi Könyvtárban, előbb Kolozsvárt, majd Budapesten, egy kézlegyintéssel ledöntötte az igazgató és a tisztviselők között emelkedő falat: közvetlenségében per te szólította alárendeltjeit s azoktól is megkövetelte ezt a pajtási tónust, még öregkorában is, még a legfrissebb gyakornoktól és a legfiatalabb írógépes kisasszonytól is. Nagyképűségről és ridegségről nem volt oka bárkinek is panaszkodni, — érdekes ellentét volt számunkra a szép palota nyomasztó sötétsége és a benne tanyát vert kedélyesség. Ez talán nem ment a könyvtári ügyvitel rovására — az inkább, hogy az igazgató nem tudott parancsolni, csak

önmagának. Ha valaki rosszul végzett valamit, nem idézte maga elé, hogy zárt ajtó mögött megmossa a fejét. Egyszerűbb módot talált: megcsinálta őmaga helyette jól. Ha a könyvtárosok réme, a cédulázás, nem folyt elég gyorsan, jó példát mutatott őmaga, — nem hiszem, hogy bármelyik alárendeltje annyi könyvet katalogizált, mint maga az igazgató, aki nem akart durva és nem tudott szigorú lenni. Ilyen gyümölcsöt hajtottak diákkori szomorú tapasztalatai!

De fölismerszik az irodalmi élet színpadán mozgó Ferencziben is a szelíd, durvaságtól irtózó kis diák. Mikor fölkerült Budapestre, mint előkelő állású, gazdag irodalmi munkásságú, rokonszenves egyéniségű ember, csakhamar belesodródott az irodalmi élet forgatagába. Az akkor igen mozgalmas volt. A Kisfaludy-Társaság azidétt elnökválságon esett át, Gyulai kétévtizedes uralma után megkezdődött Beöthyé; az Akadémiában és az egyetemen, amint tudósok között másként nem képzelhető, tudománypolitikai kérdések izgatták a lelkeket, és személyi kérdések kavarták föl a kedélyeket; pártok és klikkek küzdöttek, nem annyira hatalomvágyból, mint inkább azért, hogy az írók és tudósok feszülő energiája alkalmat találjon a kirobbanásra, s a szembenálló felek nem is élesre fent törrel, hanem finom tüvel ejtettek egymáson sebet. Ebbe a küzdő világba vetette Ferenczit a sors. Még mielőtt a Kisfaludy-Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé fogadta, rendes látogatója lett a tudományos intézmények fiókjainak, a kávéházak irodalmi asztaltársaságainak, ahol a pártok vezérei maguk köré gyűjtötték híveiket, kifőzték a csatatervet s kiosztották a szerepeket. Ferenczit hol Heinrich Gusztáv, hol Beöthy Zsolt, hol meg Riedl Frigyes asztalánál lehetett látni, beletartozott tehát mind a három társaságba, de valójában egyiknek sem volt tagja. Eljárt közójük, mert megkívánta lelke az irodalmi levegőt és szerette az okos emberek beszédét, de mozgalmaikba nem kapcsolódott bele, terveikből nem vállalt részt, nem lett pártemberré. Az irodalmi táborozásoktól meg éppen távortartotta magát. «Tudod, kérlek alássan, igen sok volt ott a durvaság» — ismételhette volna meg szavait. Függetlenségét akkor is megtartotta, mikor megnyílt

előtte a tudományos és irodalmi társaságok kapuja, előbb a Kisfaludy-Társaságé 1903-ban, azután Akadémiánké 1905-ben; a Petőfi-Társaságnak már 1897 óta tagja volt, 1907-ben pedig alelnöke lett. Ferenczi páratlan munkakedvéhez és határtalan munkabírásához jogot formált mind a három társaság, s ő mindegyiknek készségesen rendelkezésre bocsátotta erejét: fölolvast, ünnepi beszédet mondott, bírált, szerkesztett; nem volt tudományos jellegű munka, amelyet visszautasított volna. Kivált a Petőfi-Társaság volt a szívéhez nőve, hiszen annak a nevét viselte, akit eszményképűl tisztelt — s az első volt, amely tehetségét fölismerte és méltányolta. Meg is hálálta busásan. Hallgatok arról a sok és sokféle szolgálatról, amelyet neki tett, de egyet mégis meg kell említenem: annak a Petőfi-múzeumnak, amelyet a társaság a Petőfi-házban, Jókai egykori lakóházában állított föl, alapításától kezdve Ferenczi volt az igazi lelke, ő szervezte s ő vezette mindaddig, míg halálos ágyába nem dőlt. De a társaságok belső életébe nem avatkozott, még a Petőfi-Társaságéba sem, noha mint alelnöke két évtizedig állott az élén. Ha meg időnként, ami emberek között elkerülhetetlen, a lelkek villamos feszültsége heves vitákban tört ki, ő félreállt és nem csatlakozott egyik félhez sem. A harc nem volt az ő eleme; míg körülötte szenvedélyes szócsaták folytak, ő nyugodtan, szótlanul ült helyén s néha-néha mosolyra nyílt ajka. A tett embere kicsinyelte-e le ezzel a mosollyal a meddő szóharcokat, vagy a harmóniájában megzavart lélek leplezte vele kellemetlen érzését — ki tudná megállapítani.

Tettekben valóban nem volt hiány. Ferenczi a fővárosban éppen olyan szorgalommal dolgozott, mint a vidéken, s nagyszámú tudományos értekezéseit és tanulmányait mellőzve, egy negyedszázad alatt nyolc nagy művel (tíz kötetben)¹

¹ Időrendben: *A könyvtárak alapvonalai.* (143 képpel.) 1903. X, 240 l. — *Báró Eötvös József.* (Számos képpel. M. Tört. Életrajzok.) 1903., 304 l. *Deák élete.* Három kötet. 1904. XV, 463; XII, 433; XI, 445 l. — *Csokonai.* (Költők és Írók.) 1906. 160 l. — *Petőfi eltűnésének irodalma.* (Petőfi Könyvtár XXIV. k.), 1909. 160 l. — *Rimay János.* (M. Tört. Életrajzok.) 1911. 264 l. — *A szépirodalom áttekintése 1867-től 1900-ig.* (Műveltség Könyvtára.) 1913. 547—671. l.

és három szövegközléssel¹ gazdagította a magyar irodalomtörténetet. Ezek között az utóbbiak között ott szerepel: a *Vásárhelyi daloskönyv* — ezzel Ferenczi XVII. századi világi líránk emlékeinek egyik legbecsesebb gyűjteményét tárta az irodalmi kutatás elé; és Széchenyi híres vitairata Kossuth és a Pesti Hirlap ellen — ezt meg Ferenczi igen értékes fejtegetéssel vezette be, ismertetvén egyfelől a mű előzményeit és hatását, másfelől Széchenyinek a munkából kivillanó eszméit és céljait.

Még nagyobb szellemi munkát fektetett Ferenczi a maga könyveibe, kivált négy írói életrajzába és abba a nagyszabású összefoglalásba, amelyet a XIX. század utolsó negyedének magyar szépirodalmáról adott. Változatos anyagon kellett megpróbálni erejét, mindegyikben eltérő föladatokat vártak megoldásra, sőt ismételten kellett módszert is változtatnia: érthető, hogy az öt könyv messze kerül egymástól, értékben is, jelentőségben is. De mindegyiken fölismerésnek azok az erények, amelyek Ferenczi tudományos egyéniségét jellemezték: szinte túlzott lelkiismeretesség az anyag összegyűjtésében, fáradhatatlan szorgalom új adatok föl-kutatásában, és a tudományos ismeretek széles köre.

A négy életrajz, ha más-más szempontot alkalmazunk megítélésükre, többféleképpen rendeződik párokká. A Rimay- és a Csokonai-életrajz föltárt anyag alapján készültek, így adatokban kevés újat nyújtanak, de hősük működésére vetnek erősebb fényt; a tárgyi érdek mindkettőben annyira lenyűgözi a szerzőt, hogy a stílus magasabb követelményeire nem fordít nagyobb gondot. A *Csokonait* másfelől az Eötvös-életrajzhoz fűzik kapcsok: ezek igazi írói életrajzok, mindegyik gazdag értékes irodalomtörténeti megállapításokban. Az *Eötvös* és a *Deák* tárgyban és stílusban szinte antipodumok, mégis szorosan összetartoznak: egyfelől terjedelmesebbek és súlyosabbak, másfelől jelentékenyebbek, mint a másik kettő. A *Deák*- és a *Rimay-életrajzot* az tartja össze, hogy

¹ *Vásárhelyi daloskönyv*. (Régi Magyar Könyvtár.) 1899. 247 l. — *Tragoedia Bornemisza Péter által*. (Facsimile kiadás.) 1923. 146, VII l. — *Gr. Széchenyi István, A Kelet népe*. (Széchenyi összes munkái.) 1925. 684 l.

ezek történeti életrajzok s a másik párnál egyenetlenebbek. Amabban az adatok gazdagsága, emitt szegényessége akadályozta Ferenczit, hogy tökéleteset alkosson. Rimay életéről csak kevés, töredékes följegyzés maradt fenn, inkább csak államférfiúi működéséről szólnak történeti emlékeink, emberi pályájáról igen keveset tudunk, egyéniségéről még művei sem adnak elég éles képet — a róla adott arckép inkább mozaik, mint freskó: érdeke a részletekben van, nem az egészben, s nem is kell nagyon közel lépni hozzá, hogy meglássuk az összeillesztett részek között a hézagokat. De azért a könyv nemcsak Rimay politikai pályáját világítja meg sokkal élesebben, mint eddig láttuk, hanem költői munkásságát is nem egy tekintetben igazabb színben mutatja be és a hozzáfűződő problémák közül többet végérvényesen megold. Hiányosságában is — ezért nem a szerző felelős, hanem a szerencsétlen véletlen — Rimaynak hosszú időre utolsó életrajza: mást, részletezőbbet és megbízhatóbbat nem várhatunk.

Ez az ítélet a maga egészében ráillik a *Deák életére* is, noha az egészen más természetű alkotás. Hiánya alig van, ellenkezőleg, jóval többet ad, mint amennyire szükség volna. Ferenczi jól tudta, hogy Deák működése nemcsak szorosan összefonódik nemzetünk életével, hanem vagy két évtizeden keresztül a nemzet életének az uralkodó személye mellett a legfontosabb tényezője volt: eleme a magyar históriának. Aki tehát meg akarja írni Deák életét, annak el kell beszélnie nemzetünk politikai történetét 1849-től 1867-ig, sőt vissza kell nyúlnia 1849 elé vagy másfél évtizeddel s túl kell mennie jó pár évvel 1867-en — nemcsak azért, hogy megértsük Deákot a politikust, hanem azért is, mert ennek a kornak politikai történetét Deák csinálta. Volt Ferenczinek bátorsága megragadni ezt a nagy föladatot s volt ereje is megoldani: egyfelől áttanulmányozta a történeti forrásokat, a könyvek, folyóiratok, hírlapok ezreit, sőt kéziratokat is, köztük nagy számmal addig nem értékesítetteket, másfelől belemerült, sőt egészen beleélte magát e félszázad politikai mozgalmába, azokba a nagy kérdésekbe, amelyek a nemzet ezidétt foglalkoztatták, azokba az eszmékbe és törekvé-

sekbe, amelyek a nemzet jobbait vezették. Így aztán ennek az alapos tanulmányoknak s ennek a beleélésnek eredménye, Deák háromkötetes életrajza, nem pusztán írói életrajz, amelyből megismerjük hőse életét részletesen, minden mozzanatára kiterjeszkedve, és emberi egyéniségét fejlődésének egymást váltó korszakaiban élesen kirajzolódva, hanem történeti forrásmunka is: megrajzolja nemzetünk félszázados politikai életét a maga mozgalmasságában és teljességében. Ezért a teljességért azonban súlyos áldozatot kellett hozni a szerzőnek: lemondott a művészi koncentráció és összhang elvéről s magára vette a terjengősség vádját. Bizonyos, hogy a kevésbé edzett olvasó kifárad, míg végére jut az 1300 lapnál terjedelmesebb munkának, s némi csalódást érez, hogy biográfia helyett nemzeti históriát kap, mégpedig nem külső fordulataiban, élénken elbeszélte eseményeiben bemutatva, hanem a politikai tárgyalásoknak szinte véget nem érő útvesztőin át vezetve; bizonyos az is, hogy Deák életének és működésének rajza, jórészt éppen az állami élet küzdelmeinek terjedelmes ismertetésével, nem olvad kellő egységbe: de épp oly bizonyos, hogy egyrészt mint élet- és jellemrajz, másfelől mint korrajz jóformán minden vonásában hű és találó, még árnyalataiban is — olyan képet adott Ferenczi, hogy rajta nem kell igazítani. Ez a hűség és megbízhatóság nem pusztán a tényekre, az elbeszélésre vonatkozik. Helyesen jegyezte meg egyik kritikusa, Deák eszméinek legnagyobb élő tisztelője, Concha Győző, hogy van ennél az érdeménél, a külső igazságnál még egy nagyobb érdeme, az, hogy nem pártirat, nem dicsőítő apológia.¹ Valóban, a *Deák élete* belsőleg is igaz s fényes bizonyosságot tesz Ferenczi elfogulatlanságáról és ítélőerejéről. Abban az időben írta munkáját, mikor hazánkban a féktelen pártpolitika a mult jelenségeit is belevonta a küzdelembe és azokat a jelen álláspontjáról ítélte meg, s nemzetünknek arról a szakaszáról szólt műve, amikor a politikai ellentétek élesen szembeállították a magyarság két felét s azok hőseit. Ferenczi, menten a politikusok szenvedélyességétől, de elkerülve a historikusok

¹ Egyetemes Philologiai Közlöny, 1903., 498. 1.

hideg tárgyiasságát is, tudott lelkesedni hőiséért a nélkül, hogy panegyrist írt volna róla, s tudott igazságot szolgáltatni Deáknak, a nélkül, hogy igazságtalan lett volna Deák kortársaival szemben. Ha kritikuson nem pusztán alkotások bírálóját értjük, hanem azt is, aki az ember érzületeiről és gondolatairól, akarati elhatározásairól és tetteiről mond ítéletet, tehát magáról az emberről: akkor bátran kimondhatjuk, hogy Ferenczi, mint kritikus, a *Deák életében* emelkedett legmagasabbra.

Ferenczi harmadik életrajza, *Csokonai*, egyike a leg-tömörebb magyar tudományos könyveknek. Kényszerűséből lett azzá. Ferenczinek kedves költője volt Csokonai, évtizedeken keresztül foglalkozott vele s nagy, tudományos életrajzot akart róla írni. S ekkor azt a megbízást kapta, hogy egy népszerű irodalmi vállalat számára tíz kis ívre korlátozott kötetbe szorítsa össze mindazt, amit Csokonairól tud: dolgozza bele a gazdag Csokonai-irodalom eredményeit, két nagy s több kisebb Csokonai-monográfia megállapításait, a maga kutatásait s még azt is, amit róla el szeretne mondani! Ferenczi vállalta a föladatot s elkészítette rövid pár hónap alatt a régóta tervezett hatalmas épületnek — modelljét. A sietős munka megérzik a könyv stílusán, a mértéknek lefokozása s az erős koncentráció sem maradt hatás nélkül. A könyvben látszólag kevés az egyéni, s a tudományos apparátus elrejtése miatt nem tűnik szembe, ami benne új, de az iskolázott szem egy-egy jelzón, egy-egy árnyaló vonáson menten észreveszi, milyen nagy szellemi munkát végzett Ferenczi könyve megírása előtt: nemcsak átvette, amit készen talált, megsűrve azt elméjének kritikai szitáján, hanem igen sok helyt kiigazította és kibővítette a régibb megállapításokat. Amit meg Csokonai munkásságáról forrásaival és mintáival kapcsolatban megállapít, az újszerű és tudományunk gazdagodása, bár tagadhatatlan, hogy Csokonai átvételeit túlságosan kiemelvén, költői képét akarlatlanul eltorzítja.

Sokkal kedvezőbb talajból sarjadt ki az Eötvös-életrajz. Itt még értékesebb előmunkálatokra támaszkodhatott Ferenczi, de nem nehezítette meg munkáját alapos, terjedelmes

biográfia — még Voinovich Géza finom és mély tanulmányát sem ismerhette. Így Ferenczi *Eötvöse* az első nagyszabású kép erről a gazdag, sokrétű egyéniségről, s értékét mutatja, hogy épp úgy, mint a *Deák élete*, egy negyedszázadon túl megtartotta egyeduralmát: tudományunk ma sem érzi szükségét újabb Eötvös-életrajznak. Műve valóban méltó rajza Eötvös életének és munkásságának, az ember, az államférfi és a költő pályájának. Ez jelentősége a tudományban. Ferenczi írói pályáján pedig az a jelentősége, hogy szerzőjének legkiforrottabb, legharmonikusabb, legszebb alkotása. Azt a sok szempontot, amelyből Eötvös bonyolult egyéniségét és munkásságának szétágazó irányait tekinteni kell, Ferenczi biztos kézzel vegyíti, s azt a heterogén anyagot, mely ily módon felgyült, művészi érzékkel rendezi el. «Gondolatait és érzéseit kiművelt ízléssel fejezi ki. Előadása mindig a tárgyhoz illő; világos, egyszerű, mikor fejteget, színes, képekben gazdag, mikor csodálatát vagy nemes tiszteletét akarja velünk éreztetni.»¹

Ferenczi legsajátságosabb munkája *A szépirodalom és a tudományos irodalom áttekintése 1867-től 1900-ig*. Legújabb irodalmunk egy negyedszázadának méltatása Ferenczi tollából — a dolgozat 1913-ban jelent meg — meglepetésként hatott mindannyiunkra. Ferenczi addig sem mint tudós, sem mint kritikus nem foglalkozott az élő irodalom jelenségeivel, s míg minden kiváló irodalomtörténésirünk szívesen ismertette folyóiratokban vagy napilapokban az új irodalom terméseit, Ferenczi mintha tudatosan kitért volna az efféle föladat elől.² Némi aggodalommal vettük kezünkbe a dolgozatot: hogyan adhat Ferenczi képet egy negyedszázad egész költői terméséről,³ az elbeszélő és drámai művek, meg a lírai gyűjtemények óriási tömegéről — éppen ő, aki magukat a munkákat azelőtt nem olvasta, s aki tudományos szinté-

¹ Papp Ferenc mondja az életrajz ismertetésében, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1905: 139. 1. (Némileg áttízlizáltan közlöm.)

² Csak az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság pályázataira érkezett művekről írt kritikákat.

³ A tudományos irodalom ismertetését is adja, de ez alig több mint jól elrendezett bibliográfiai összeállítás.

zisen eddig még nem próbálta meg erejét, ilyen nagyszabására még csak nem is gondolt. A szintézis valóban meghaladta Ferenczi erejét: nem emelkedett túl az írók némi külső csoportosításán s a különféle irányokat összetartó belső kapcsolatokat nem tudta megtalálni, de a föladat másik nehézségét mindannyiunk csodálkozására kitűnően leírta. Noha az anyag zsúfoltsága miatt mondanivalóját e korszak egy-egy költőjéről igen kis térre kellett összeszorítania s egyes műveik jellemzését meg éppen egy-két mondatban kellett adnia: még e miniatűr-képekből is határozottan megállapíthatni, hogy Ferenczi azt a sok száz meg száz, vagy éppen ezernyi kötetet mind elolvasta s véleményét az írókról és műveikről nem mások kritikáiból szűrte le, hanem, ha fölhasználta is az értékesebb bírálatokat, ítéletei autopszián alapulnak, a maga fölfogását tükrözik. Ez ugyan tudós-nál még nem érdem, — az anyag áttanulmányozása, a közvetlen megismerkedés az ismertetendő költői termékekkel első, elengedhetetlen kötelesség — de érdeme az embernek. Aki egy népszerű tanulmány kedvéért — mert hiszen a dolgozat a művelt közönség számára készült vállalatban (Műveltség Könyvtára) jelent meg s nem lépett föl a tudományosság követelményével — rá tudja magát szánni, hogy huszonöt évnek jóformán minden szépirodalmi munkáját elolvassa, az a kötelességérzetnek olyan fokára emelkedett, amely ritkítja párját ebben a mi gyorsan élő és még gyorsabban dolgozó világunkban.

De ha még ezt a melegebb, emberi szempontot elvetve, a tudomány magasabb és hűvösebb régiójából tekintünk le erre a négyíves összeállításra, akkor is megérdemli az őszinte méltánylást. Ez volt irodalmunkban az első kísérlet az újabb irodalom irányainak és termékeinek rendszerezésére és összefoglaló méltatására, s nemcsak mintája és előzménye nem volt, hanem még előtanulmányokra sem támaszkodhatott. Tudósaink ezidétt a jelen és közelmúlt irodalmával keveset törődtek, szinte egészen átengedték a napilapok kritikusaiknak, s nemcsak összefoglaló tanulmányokban nem ismertették, hanem még jelentékenyebb írókról is csak elvétve adtak írói arcképet vagy jellemzést. Sőt gyakran még műveiket

sem tették komoly, megbízható kritika tárgyává — akárhány nagyértékű regény vagy dráma nem akadt méltó kritikusra. Így Ferenczinek mindent magának kellett végeznie, a rengeteg anyag összehordását, kritikai megrostálását, csoportosítását s jórészt még értékelését is: bibliográfusnak, irodalomtörténétírónek és kritikusnak kellett lennie egyben. S ezt a hármas föladatát elvégezte becsületesen. Helyesen állapította meg egyik kritikusa: «Ferenczi minden egyes író-t beleilleszt a maga milieu-jébe, föltárja röviden külföldi vonatkozásait, ismerteti legjellemzőbb műveit, főképpen pedig megbízható, pontos bio- és bibliográfikus adatokat nyújt róla.»¹

Ferenczinek ezt a legfáradságosabb és legmerészebb munkáját méltányolta a tudomány, a napisajtó köréből azonban éles támadások zúdultak ellene. A hírlapírók, akiknek ízlésük más, mint a tudományos kritikuskoké, s akiket ítéletükben gyakran egyéni rokonszenvük vagy pártjuk és lapjuk érdeke vezet, keveselték a nekik vagy kedveltjeiknek juttatott dicséretet és sokallották a gáncsot, s elfogultságot, rosszindulatot, ízlésbeli eltévelyedést vetettek Ferenczi szemére. A vád egészen alaptalan volt. Hogy Ferenczi, százszámra halmozva egymás hegyé az ítéleteket, helyenként megtévedt, néha egy-egy árnyalattal, néha erősebben, az óhatatlan volt, értékítéleteinek zöme azonban helytálló, s dolgozata ebből a szempontból jóval elfogulatlanabb, mint nem egy újabb, hasonló célú összefoglalás. Sőt éppen az a nagy érdeme, hogy ítéletébe nem játszanak bele idegen, esztétikán kívüli szempontok: pusztán ízlésére hallgatott, s az jó kalauznak bizonyult. S ha bírálni akarnók Ferenczi esztétikai állásfoglalását az újabb irodalom újabb jelenségeivel szemben, inkább az ellenkező irányban kereshetnénk okot a hibáztatásra: alacsonyra teszi az esztétikai értékküszöböt. Így aztán egyrészt nem egy olyan író került Ferenczi jóvoltából az irodalomtörténet palotájába, akinek ott nincs helye, és sok olyan munkáról hangzott el elismerő ítélet, amely nem méltó rá, másrészt kissé mélyebbre esvén a kelletténél a színvonal,

¹ Egyetemes Philologiai Közlöny, 1913 : 683. 1.

újabb irodalmunk a maga egészében egy-két fokkal magasabb régióban helyezkedett el, mint ahol mi látjuk. De ez az enyheség az ítélkezésben érvényesült az egész vonalon s így nem ízlésének megbízhatatlanságát vagy fogyatkozását jelenti, csak azt, hogy Ferenczi lelkében ezúttal a hidegen mérlegelő tudóst elnyomta a megérteni törekvő kritikus és a melegszívű ember.

Ferenczinek ezek az évről-évre szaporodó tudományos munkái és dolgozatai lassanként kivívták számára a tudományos körök elismerését, s ez nem pusztán abban a külső díszben jelentkezett, amelyet neki a M. T. Akadémia és az irodalmi társaságok tagsági levelei adtak: tekintélyre is szert tett, és szerepet kapott az új század irodalmi életében. A kor vezető egyéniségei megbecsülték benne a tudóst is, az embert is. Az a kettős kép azonban, amely Ferenczi valójának tudományos és emberi feléről kartársai tudatában kialakult, nem volt tökéletes egyensúlyban. Tudományos munkásságának nagy értékét méltányolták, de inkább csak azt, amit adott, és nem azt is, ahogyan adta. Szorgalmas adatgyűjtőt, lelkiismeretes, alapos kutatót láttak benne, nem pedig elmélyedő vagy összefoglaló szellemet és finom érzésű esztétikust, aki minden erejét az irodalomtörténet tudományos feladataira koncentrálja s a művészi felével kevesebbet gondol. Nagyjában találó ez a kép, de egy árnyalattal sötétebb a valónál; vannak, láttuk, Ferenczinek olyan munkái, melyekben, kiemelkedve az adatok nyűgéből többet is, szebbet is ad — hiszem, hogy a jövő revízió alá véve a kortársak ítéletét, azt egyben-másban módosítja s Ferenczit a tudóst méltó helyére állítja. Ferenczinek az embernek képe, úgy amint kortársai elé kirajzolódott, nem szorul revízióra. Ez a kép vonzó, meleg tónusú volt, egy rokonszenves és érdekes férfiarc vonásait verte vissza — kíséreljük meg papírra tenni.

*

Ferenczi nyílt és közvetlen ember volt, szinte ideális megvalósulása annak az ember-típusnak, amelyet Kretschmer, az idegélet kiváló német bűvára cyklothymnek nevez.

Az ilyen karaktereknek nincsenek rejtelveik : őszinteségükben, természetességükben mindig elének tárják lelküket. De számukra sincsenek rejtelvek. Az életet veszik úgy, amint van, nem kutatnak jelenségei mögött valami misztikumot, valami transcendenset, amit az emberi értelem nem foghat fel. Éppen azért nem sokat bajlódnak megoldhatatlan kérdésekkel, csak ahhoz nyúlnak, amit el tudnak intézni, azt azután könnyen, gyorsan s erejükhöz mérten jól elintézik — legalább is a maguk számára. A külvilág illetésére élénken reagálnak, de a reakció nem szántja fel mélyen lelküket, s kivált a csapások, a bántalmak, a csalódások keltette fájdalmas érzést rázzák le hamar magukról. Elhessegetik maguktól a jövő aggasztó rémeit, gyötrő, lélekmarcangoló problémáik nincsenek, de nincsenek idegeik sem, s épp azért nem ismerik a fáradtságot.

Ki ne ismerné fel a cyklothym ember-típusnak ebben a sablonos rajzában¹ Ferenczi lelki képének konturjait? Annál inkább, mert testi alkata is tipikusan cyklothym jellegű volt: zömök termetű, elhízásra hajló, kerek fejű, derült pillantású. Azt mondják, akik ismerték a nyolevanas évek elején, hogy egyike volt Kolozsvárt a legelegánsabb és legesinosabb fiatalembereknek, s nagy sikerei voltak a nők körében, — a mi időnkben is tartott még magára, délecegen járt, elmaradhatatlan botját kivont kard módjára szorítva vállához, de a jól táplált, alacsony öregúrban már bajos lett volna felismerni Kolozsvár egykori Alkibiadesét. A nők kedveltje azonban még felismerszett rajta. Női társaságban felvillanyozódott — igaz, hogy általában élénk volt emberek között — s a mult század lovagjainak udvariasságával tette nekik a szépet. Egyébként is könnyű helyen állott nála a szó: sokat és szívesen beszélt, s mind a komoly fejtegetés, mind a könnyed csevegés fordulatai közé sűrűn szótt egyéni élményeket — általán szeretett magáról beszélni, de olyan kedvesen, annyi szeretetreméltósággal tette, hogy ez az apró hiúság elvesztette nála minden bántó vonatkozását.

¹ A vonásokat Kretschmer könyvéből (*Körperbau und Charakter*, Berlin, 1926. 214 l.) gyűjtöttem össze.

És mint Kazinczynak, neki is volt érzéke másoknak ilyen gyöngesége iránt: örömezt dícsérte az embert szembe, s ezt a dícséretet annál szívesebben hallottuk tőle, mert tudtuk, hogy meggyőződésből teszi, — hiszen épp olyan nyíltan szemünkbe mondott olyant is, ami fájt. Nem vettük zokon, mert tudtuk, hogy hátunk mögött sem mond egyebet. Szokatlan és nagyrabecsült tulajdonság volt ez, mikor manapság olyan általános, hogy az ajak hangja egészen más, mint a szívé. Ferenczi őszintesége valóban egészen kivételes jelenség volt. Még azokat az apró megszokott, hétköznapi hazugságokat is nehezen ejtette ki, amelyekre a társadalmi életforma szinte rákényszeríti az embereket: igaz ember volt az élet minden vonatkozásában. Éppen azért könnyű és kellemes volt vele az együttlét: adhattuk magunkat egészen bátran, nem értett bennünket félre s nem magyarázott bele semmit szavainkba.

Ferenczi őszinteségét azonban csak megalapozta közvetlen természete; hogy annyira megerősödött, abban része volt életviszonyainak is. A sors kedvezése már pályája elején tisztes állásokba emelte és ezáltal megszabadította attól a lélekemésztő gondtól, hogy megküzdjön a mindennapi kenyérért. Így nyugodtan élhetett családjának és munkájának. Délelőtt a könyvtárnak dolgozott, délután magának, tudományos művein, az este a családjáé volt — s nem volt más ambíciója, mint ezt a három kötelességét mennél jobban teljesíteni. Coke híres szállóigéjét, *my house is my castle*, senki sem idézhette több joggal, mint ő: az Egyetemi Könyvtár épülete, amely neki hivatalt is, otthont is nyujtott, valóban az a vár volt számára, ahol minden veszedelemtől megvédve élhetett hivatásának. Ebből a biztos otthonból nem is vágyott ki. A közéletben nem kívánt szerepelni — sok ott a törtetés és tülekedés, mondogatta. De meg a maga tudományos munkáját mindennél többre tartotta: az volt a meggyőződése, hogy akkor teszi a legnagyobb szolgálatot a köznek, ha íróasztala mellett dolgozik.

Ez az életmód és az azt kormányozó életideál, a munkának és a családnak mint legnagyobb emberi értékeknek megbecsülése, függetlenné tette Ferenczit az emberektől.

Nem szorult senkire, mert nem várt senkitől semmit, és nem félt senkitől, mert nem árthatott neki senki — szerencsésebb volt Archimedesnél : az ő várába nem férközhetett idegen, hogy megzavarja tudományos és családi ,cirkulus'-ait. Könnyű volt elkerülnie a társadalmi élet két általános gyöngeségét, a hízelgést és a tettetést — ez érteti meg őszinteségének szokatlan fejlettségét. Az őszinteség mindig az erőnek a nyilvánulása, s Ferenczit erőssé tette függetlensége.

A lelki függetlenségnek ez az érzete, az a tudat, hogy boldogul a maga erejéből, még mélyebben is érezte hatását : ez formálta ki mint döntő tényező Ferenczi világnézetét, vagy mondjuk inkább : életfelfogását. Igazi, filozófiailag megalapozott világnézete Ferenczinek nem volt, nem is lehetett, egyrészt mert a realitás iránti nagy érzékével túlságosan hozzátapadt a konkrétumhoz, s idegenkedve a ,szürke' elmélettől meg az elvont bölcselkedéstől, az emberiség nagy kérdéseibe nem merült el mélyebben, — bár időnként izgalomba hozták lelkét — másrészt mert számára a világ csak keret volt s nem önálló jelentés-tartalom. A világ elől a maga csigaházába visszavonuló Ferenczi annak mozgalmait csak szűk résen át nézte, a hideg szemlélő közömbösségével. Nemcsak nem kapott fel erre az ördögmotollára, de az élet szédületes körforgására nem is igen volt kíváncsi. Az ő koncentrikus körei csendesesen, nyugodtan keringtek egyetlen fixpontjuk körül — s ez a fixpont ő maga volt. Ami rajta kívül esett, az őt csak abban a vonatkozásban érdekelte, amelyben kapcsolatba lépett vele. Rövidsugarú életszemlélet volt ez, csak befelé mély, nem kifelé is, de magja nem egoizmus volt, alacsony, durva önzés, csak egocentrikus életfelfogás, erősen hedonisztikus színezettel. Az ember célja — így konstruálta meg maga számára vezérelvét — a boldogság, az élet tehát arra való, hogy élvezzük, s a világ arra, hogy ezt az élvezetanyagot szolgáltatassa.

Hogy azonban ez a hedonizmus Ferenczi számára nemesveretű életforma volt, arról kezeskedik, hogy életelvének tengelye a munka megbecsülése s lendítőkereke az igazság erejébe vetett hite volt. A munkát tartotta az emberiség igazi hivatásának, s valóban életének javarészét, koráifjú-

ságától kezdve egészen addig a pillanatig, amíg halálos ágyába dőlt, munkában töltötte. De nemcsak, s talán nem is első sorban, kötelességtudásból élt a munkának, nem is pusztán az igazság kutatásának és közlésének vágyától vezetve, hanem mert benne, a tudományos munkában, a végzettől számára rendelt munkafajban, találta az élet legnagyobb gyönyörűségét. A munka tehát nem eszköz volt szemében más, magasabbrendű cél szolgálatában, hanem maga is cél és élettartalom. A munka az az életfunkció, amely sohasem hoz csalódást, az igazság diadalt itt e földön csak a munka által ül.

Egész lelkét mégsem tudta betölteni a munka, sokkal többre volt az. Keresett és talált Ferenczi más téren is gyönyörűséget. Ember volt ő is, nem gép, megkívánta az üdülést, a szórakozást. Szerette a művelt embereknek, kivált az asszonyoknak társaságát, a színházat, és mindennek felett a zenét, s ha valami ilyesfajta, ízlésének megfelelő mulatsága kínálkozott, önként sohasem mondott le róla. De az embereknél és a művészeteknél is jobban kívánta a magányt, az elmerülést a maga lelkébe. Nem volt az a kívánatos szórakozás, amelyet ne áldozott volna fel magányos esti sétájának kedvéért. Amikor elérkezett ennek a mindennapi élvezetének órája, még a figyelmét legjobban lekötő munkát is abbahagyta. A természetben meg éppen élvezte a magányt. Egy-egy szép nyári alkonyon órákhosszat el tudott ülni erdélyi nyaralója erkélyén, magába mélyedve, gyönyörködve rózsáiban, melyek befutották a barna oszlopokat, s a néma esti hangulat varázsa csak akkor tört meg, amikor megzendült a bokrok alján az első csalogány trillázó hangja.

A munka, az emberek, köztük első sorban szeretett családi köre, áldott jó felesége, hű gyermekei és sógorának, Hubay Jenőnek házanépe, meg a szórakozások, a magány és a természet: ez volt Ferenczi számára az élvezetek forrása, ez volt maga az élet. S ennek az életnek minden sugarát Ferenczi maga felé irányította, ebben rejtett éppen életfelfogásának egocentrikus volta. Megszívélte Goethe tanácsát: «Gehe du in heiterer Stille deinen Weg zu dir

selbst» — s e gondolat értelmében, amelyet maga is szeretett idézgetni, mindig magát kereste, s mindent magára vonatkoztatott. Eltorlaszolta a kifelé vezető utakat, felvértezte magát a hiúság vásárának csábításai ellen, hogy annál biztosabban találjon magára.

Ferenczi nagyon szerette az életet — úgy, amint annak körét maga számára megvonta — s az életben tagadhatatlanul önmagát, de ez az önös érzelme a külvilágnak még abban az erősen szubjektív felfogásában sem vált másokra nézve bántóvá vagy terhessé, amely olyan jellemző volt Ferenczi lelki alkátára. Első sorban — bármily különösen hangzik — azért, mert páratlanul erős volt önbizalma és rendületlen a hite abban, hogy ő mindent, amit rábíz a sors, a legjobban végez. Az ilyen fejlett önérzet könnyen csap át lenéző gógbe — Ferenczinél ellenkezőleg a türelem és méltánylás forrása lett. A góg és a lenézés ugyanis rendszerint védekezés. Kicsinyeljük vagy éppen megtagadjuk mások érdemeit, hogy a mienk annál jobban tündököljön. Ferenczi erejében bízva, nem szorult erre a méltatlan fegyverre. Nem féltette senkitől sem koszorúját, sem pozícióját, s mivel a maga érdemei olyan nyilvánvalóak voltak, szívesen elismerte a másokét. Az irigység, az alacsony lelkeknek ez a nemtelen érzése, valamint ennek tudományos körökben elterjedt s csak egy árnyalattal tisztultabb válfaja, a féltékenység meg éppen egészen idegen volt szívéből: tudott örülni mások sikerének, sőt mindig készen állott a maga erejével vinni ügyüket diadalra. Nem a pajtáság vagy a barátság vezette, még kevésbé a viszontszolgálat reménye; nemesebb talajból sarjadt készsége: szíve jóságából. Ferenczi Zoltán jó ember volt, természetből az, és tudatosan is az. Három évtizedet éltem vele együtt át, bizalmas barátságára méltatott, bár jóval fiatalabb voltam nála, volt alkalmam bepillantani érzésvilágába: nyugodt lelkiismerettel elmondhatom, tele volt a szíve jóindulattal. S ami még biztosabb fokmérője a jóságnak: nem ártott senkinek, nem vetett gáncsot, nem intrikált és nem tört senki megrontására. Amit kiterített holtteste mellett mondtam Akadémiánk oszlopcsarnokában, hogy ravatalánál egy seb sem indul vérzésnek, mert nincs

ember, akit megbántott volna, az nem a kegyelet túlzása volt, hanem igaz meggyőződés. Ez a legnagyobb dicséret, amellyel embert illehetünk, ebben nyilvánul az igazi jószág. Mert könnyű biztos partról mentőrutat nyújtani a súlyedőnek, könnyű kisebb-nagyobb szívességeket tenni embertársainknak, de nem bántani őket, mikor erre alkalom nyílik, lemondani arról a diadalérzetről, amely egy jól sikerült hadjárat nyomán jár, mikor ellenfelünk a porondon marad : erre csak nemes lélek képes, aki el tudja hallgattatni a lélek mélyén lappangó szennyes indulatokat.

A nemtelen érzéseknek ez a lefojtása tudatos működés volt Ferenczinél, bizonyítja egyik sűrűn emlegetett mondása : «A természet rendjével az erény és a jószág egyezik meg, a bűn ellenkezik vele. A bűn tehát idegen növény a lélekben, éppen azért, mihelyt kitépjük, könnyű lemondani róla.» Ő ki is tépte lelkéből, s emelt fővel járta az igazság útját, mert — hogy ismét az ő szavait idézzem — «aki meg akarja tartani önbecsülését, annak az egyenes útról egy pillanatra sem szabad letérnie.» Valamint Deák, akinek életrajzát megírta, ő is rendületlenül hitt az igazság erejében, a tiszta, nemes, becsületes törekvések sikerében. Hite még akkor sem tört meg, mikor az isteni Gondviselés munkájába durva kézzel belekontárkodó emberi gonoszság romba döntötte hazánkat s elszakította tőlünk országunk kétharmadrészét, Erdélyt is, legdrágább kincsünket. Pedig ő Erdély elszakításával még többet vesztett, mint mi : ő szülőföldjét is siratta, meg élete nagyobb felének, négy évtizednek, elérhetetlen messzeségbe űzött feledhetetlen emlékeit. Arany Jánosra hivatkozott : Arany a nemzeti gyásznak hasonlóan sötét napjaiban is mert egy szebb hazát remélni és benne az erény diadalát — a trianoni gonoszság. Nyugatnak ez a szörnyű eltvelyedése, csak kilengése az emberiség lelkének, majd visszazökken az medrébe, s az ember megjavulásával helyreáll az erkölcs uralma. Hogy az emberiség erkölcsi fejlődése, ha nagy ingadozások és visszaesések során át is, a multból a jelenen keresztül a jövőig egyenes, emelkedő vonalban halad, hogy az ember egyre jobbá és nemesebbé válik, ez meggyőződése volt, s erejét abból a másik meggyőződésből szította,

hogy az erény lényegében az értelem funkciója, s az emberi értelem fokozatos fejlődését nyomon követi az erény megerősödése. Leányának írta egyik levelében : «Mi az igazi jó? — kérdem Senecával. A tudás! És mi a rossz? A tudatlanság. Mentől több tudás, annál nagyobb boldogság. Mert mi más akadhatna? A szépség; az erő nem : ezek nem élnek túl az öregséget. Keresnünk kell tehát valamit, ami nem múlik el, egy minden akadályokkal szemben győzhetetlen erőt, magassabbat minden javaknál. Mi ez? Egy tudással teli, emelkedett lélek.»

Ferenczi, láttuk, emelkedett lélek volt : közismert az is, hogy igen sokat tudott, a nyelvek egész sorát, az ismereteknek egész tömegét, s nemcsak a maga tudományos érdeklődésének köréből, hiszen ifjúkora óta késő aggságáig állandóan olvasott és tanult, s kitűnő emlékezete az új ismeretek mellett frissen tartotta a régieket is : ő valóban tudással teli, emelkedett lélek volt, s így önmagában megvalósította azt az ideált, amelyet az ember elé célul kirajzolt. Érthető, hogy birtokában volt az erőseknek az a lelki kincse, amit közülünk, tépelődő, önmagunkban, erőnkben, munkásságunk értékében kételkedő gyöngé emberek közül még a legnemesebbek is irigyelnek : az önmagával megelegedettség. Milyen felemelő érzés lehet, milyen hatalmas ösztönző a további munkásságra az a tudat, hogy minden dolgozatunk tökéletes, hogy' megacélozhatja erőnket az a hit, hogy munkásságunkra szükség volt a köznek. Tudós számára ez a hit, ez a tudat az igazi boldogság, s Ferenczinek olyan mértékben volt benne része, mint kevés társának.

Ezek a töredékes vonások, Ferenczi lelki képének elemei, mind egy gyújtópont köré rendeződnek el. Ez a gyújtópont az ő megingathatatlan optimizmusa. Látszólag nem más, mint pusztá eredője amazoknak, valójában alapjuk és egyben koronájuk. Ferenczi optimizmusa nem a kispolgárok naív életöröme volt, nem az a könnyelműségig, léhaságig fokozódó gondtalanság, amellyel ezek a szűk láthatárú, a mindennapi lét kicsinyes viszonyain túl nem néző emberek az élet szédítő mélységei fölött járnak, s behúnyván szemüket, nem látják annak sötétlő örvényeit. Nem, az ő optimizmusa

mélyről tört fel. Lelkének szerencsés berendezettsége — az imént vetettünk egy pillantást beléje — volt az alapja, s megfontoltan építette ki határozott, egész életét irányító felfogássá, tudatos életelvvé. A mi világunk a legjobb világ, vallotta ő is Leibniz-cel, de nem azért, mintha nem látta volna azokat a súlyos sebeket, amelyeket az emberiségen az élet és az emberi gonoszság ejt. Az ő derült lelkére is ráborult a szomorúság, ha megjelentek előtte a Nyomor, a testi-lelki Fájdalom, a Halál rémképei, meg az Önzés és a Kapzsiság torzalakjai ; felháborodott, ha látta, hogy boldogul a hitvány és elbukik a nemes, de mindez nem döntötte meg azt a meggyőződését, hogy az életben mégis minden úgy van jól, ahogy van. Erős Isten-hite elűzte a lehangoló képeket, s vigasztalást talált ebben a gondolatában :

Való, hogy sokszor bús e földi létünk,
De van gyakran egy-egy szebb pillanat ;
Hitlen hiszünk, remény ellen remélünk,
S kárpótlást a lét egy szép perce ad.
Az élet nagy tudósa ezt tanítja :
A csillagot a felhő elborítja,
De felhő elmegy, csillag ott marad,
Mint égi fény, mint örök virradat.

S hogy ez a meggyőződés, a hívő keresztyén vallásosságából kisarjadva, egészen átjárta elméjét is, azt mutatja a következő idézet. Egy leveléből írtam ki, a világháború legzivatárosabb napjaiban vetette papírra :

«A háború az önfeláldozás oly tetteire hív fel, hogy ezáltal az megszűnik bűnnek lenni — erénnyé lesz. A háború borzalom, de eredete az égben van, s van néhány oly elemi tulajdona, melyek megőrzik születése bélyegét.»

A háborúnak ez a beállítása valóban nem az a naív, kritikátlan optimizmus, amely mindent derülten fog fel, ezen rajta van az egyéni megmunkálás sajátos színezete, azt mondhatnám : filozófiája.

Erre az optimisztikusan színezett életfelfogásra Ferenczi-nek igen nagy szüksége volt az életben. Pályája ugyanis csak messziről nézve volt sima, közel lépve hozzá feltűnnek azok a sötét foltok, amelyek megszakították harmóniáját, kivált

élete második felében, amelyet Pesten töltött. Külső díszben és tekintélyben egyre emelkedett, de a sors kegyetlensége újabb és újabb megpróbáltatásnak tette ki, a legnagyobbnak is, ami embert érhet: sorra elvette tőle azokat, akik legközelebb állottak szívéhez, családja tagjait, s az a virágzó családi kör, amelynek Kolozsvárt boldog feje volt, alig egy évtized alatt teljesen megsemmisült. Eltemette először feleségét, aki nemcsak szerető élettársa volt s gondos anyja gyermekeinek, hanem ő volt az, aki egyrészt nagy műveltségével, művészi tehetségével, másrészt értékesítve társadalmi helyzetének előnyeit, egy új világot tárt fel előtte, szebbet, finomabbat, differenciáltabbat, mint amilyen az otthoni volt, a kis erdélyi faluban meg a kolozsvári hónapos szobában. Azután eltemette egyetlen fiúgyermekét, éppen akkor, mikor férfitvá érve elindította, biztató jelek kíséretében, életpályáját, majd egyetlen fiú unokáját, akit ő tanított olvasni s akivel már egészen kicsi korában meg tudta szeretettni Petőfit — milyen nagy volt boldogsága, mikor egy ízben a Tisza partján sétálva vele, éppen ott, ahol Petőfi lelkében a *Tisza* című költeményének eszméje megfogant, a kisfiú egyszerre megszólalt: — Úgy-e, nagyapa,

Ott ahol a kis Tur siet beléje,
Mint a gyermek anyja kebelére . . .

A meghatottság könnye csillant meg az öreg ember szemében, hiszen gyermeki léleknek ez a közvetlen megnyilatkozása egységbe foglalta a tudósnak legnagyobb élményét és az embernek legtisztább érzését: csodálatát Petőfi iránt s unokája szeretetét. S lesujtott rá a legnagyobb csapás. Volt egy leánya, akit mindenkinél jobban szeretett. Bájos jelenség: fehér, mint a lilium — de épp oly törekeny is — s a testét sorvasztó kór, átszellemítve arcának vonásait, még vonzóbbá tette. Szeméből valami földöntúli sugárzott, s az egyként volt jele a lelkében lobogó költői ihletnek és a korai halálnak, amely ott leisködött a fiatal leány pihegő tüdejében. S hiába vitte a halál kísértése elől leányát mindenhova, ahol megcsillantották előtte a gyógyulás reményét, — Erdélybe, a Tátrába, a Garda-tó partjára, a tenger mellé,

Sziciliába, a havasok világába, Davosba — alighogy a síralmak hóborította völgyének képei közé belesírta Ferenczi Magda a pusztulás himnuszát, a *Fehér árnyak* című páratlanul finom regényét: eltemette ezt a gyermekét is, szeretetének és büszkeségének igazi tárgyát. Magára maradt. Még utolsó élő gyermekét is, az egyetlen, aki örökölte atyjának tudós hajlamát és képességeit, öreg korában legmegértőbb támaszát, Sári leányát, a kiváló regényíró, messze idegenbe szőlította asszonyi kötelessége.

S ez a sok súlyos csapás nem törte meg Ferenczit. Mi, akik tanui voltunk szenvedéseinek, csodálkozva láttuk, hogy a temetést követő napon csakúgy ott ül íróasztala mellett s rója sűrűn egymás mellé apró betűit, mintha semmi sem történt volna. Még életének legnagyobb katasztrófája sem lendítette ki mindennapi munkarendjéből. Megvallom, mikor először találtam ilyen gyászeset után munkájánál, egy pillanatra még előttem is felvillant az a gondolat, hogy a kötelességérzetnek ez a túltengése rideg és émbertelen. Van érzés, van szeretet abban a kemény lélekben, amely ilyen hamar le tudja gyűrni fájdalmát, legszebb reményeinek szétfoslását? Vagy talán közös vallásunknak az a tanítása dolgozott lelkében, hogy mindannyiunk sorsa eleve el van határozva? A predesztinációban való hit, amelyet Ferenczi, mint buzgó református, meggyőződéssel vallott, valóban bővizű forrása az Isten akaratában való megnyugvásnak, de vajjon Tompa, aki szintén ezzel erősítette szívét, mikor meglátogatta az Úr, nem viselte-e haláláig szívében a gyermekei elvesztén érzett fájdalmat, s nem lázongott-e, Isten szolgája létére is, annak akarata ellen? S mikor engem, kis gyermekem nyitott koporsója mellett állva, azzal vigasztalt Ferenczi: «Légy erős, barátom. Tudd meg, hogy nem szenvedni nem lehet, de eltérni a fájdalmat igenis lehet, mert a balsorsnak van egy győzelmes ellensége, a béketúrás» — hiába látta be értelmem szavai igazságát, háborgó szívemet nem tudta elcsendesíteni. Ferenczi el tudta hallgattatni fájdalma zokszavait, s mikor ezt újra meg újra tapasztaltam, úgy gondoltam, megtaláltam a rejtély nyitját. Az a lázas munka, amelybe gyásza után rögtön belemerült, valami menekvésképe volt számára a fájdalom elől, afféle

kábítószer : munkába fojtotta bánatát, amint a primitív lelkű magyar, a paraszt, borba fojtja. Dolgozott, nem azért, mert érzéketlen volt, hanem, hogy érzéketlen legyen, hogy a munka izgalma megölje fájdalmát.

És mégsem ez az igazi magyarázat. A munka valóban enyhülést hozott lelke sebére, de hogy ezt az áldásos hatását kifejttesse, előbb azt a lelket kellett alkalmassá tenni a munkára. Erre pedig Ferenczi szilárd hite a predesztinációban és törhetetlen akaratereje még együtt sem lett volna önmagában elég. Szerencsés kedélyalkata, a cyklothym típusú embereknek ez a becses adománya, és még inkább optimista életfelfogása volt az, ami lecsillapította lázadó érzéseit, s megerősítette szívét az élet legnagyobb csapásai között. Egy 1913-ból, Magda leányának halála évéből való fogalmazványán, a margóra írva, találtam ezt a gondolatot — az övé-e, vagy úgy írta ki Simmelből, nem tudom : «A halál csak egy lépés lelki fejlődésünkben, oly természetes, mint a születés és az élet ; s akiket halottaknak hiszünk, valóban élőbbek, mint mi.» Aki ezeket a sorokat le tudta írni a halál előrevetett árnyékában, azt optimizmusa valóban kiemelhette a legnagyobb fájdalom öléből is, fel a belenyugvásnak olyan nehéz, sokunkra nézve olyan elérhetetlen világába.

*

Azok a töredékes vonások, amelyeket emlékeimből Ferenczi Zoltánról összekerestem, hívek és talán jellemzők is, mégsem merem magam azzal biztatni, hogy rajzomban Ferenczi Zoltán találó lelki arcképévé rendeződtek. Egy nagy fogyatkozása mindenestre van : olyannak mutatja be ez a kép Ferenczi Zoltánt, amilyennek látszott, s nem olyannak, amilyen volt. Nem arra célzok, hogy számunkra minden embertársunk *φανόμενον*, s igazi lényegét, azt, ami a látszat mögött lelkében van, a *νοούμενον*-t igaz valója szerint sohasem ismerhetjük meg, hanem arra, hogy Ferenczi egy nagy titkot rejtegetett szívében. Ha nem okoznának szavaim félreértést, azt mondanám : Ferenczi álarcot viselt, s lelke egyik felét gondosan, tudatosan elleplezte előlünk, nagy önfegyvelméssel, egy életen át. Hogy a mindig derült

és szívesen, szinte gyermekies könnyűséggel kacagó, de erős lelkű Ferenczi Zoltán mögött, akinek egyetlen célkitűzése volt életében, a tudományos munka, van egy másik Ferenczi is, egy gyöngéd, mélázó, sőt álmodozó, s hogy álmainak világa éppen nem a tudománynak szürke birodalma: az harmincéves ismeretségünk után, csak 1926 őszén, tehát egy félévvel Ferenczi halála előtt villant fel előttem. Ekkor történt, hogy a 70-ik évében járó öregúr meglátogatott s egy nagy szívességre kért: olvassam el regényének kéziratát s mondjak róla őszintén véleményt. Meglepett, hogy Ferenczi regényt írt, de nem csodálkoztam rajta, hiszen minden irodalomtörténetíró lelke mélyén ott szunnyad a költészet koboldja, de legtöbbszörnek van ereje megakadályozni, hogy felbredjen. Úgy gondoltam, s természetesen is találtam, hogy a munkában eltörődött tudós megcsökkent ellenállását lebírta az életre sóvárgó kis ördög, s az átnyujtott *Penelope* című regénye kései, de első kiteljesedése egy élet lefojtott vágyainak. Annak látszott valóban. Régi szabású történet volt, a 80-as évek szellemvilágának terméke. Hőse egy főúri nevelő; megszereti tanítványának édesanyját, s noha a nála idősebb, de bájos, gyöngéd özvegy is számtalan jelét adja, hogy megfogta szívét az ő értékes egyénisége, még csak gondolni sem mer arra, hogy szerelme viszonzásra talált. Egy hősies tette, mikor élete kockáztatásával kiment a biztos halálból neveltjét, kipattantja féltve őrzött titkát, s erre az asszony, széttörve a kor és a rang elválasztó korlátait, boldogan nyújtja kezét a derék jeune homme pauvre-nak. Ócska tárgy, naív mese, mondhatná valaki; az is, sőt az volt már negyven évvel korábban is, abban a korban, amelybe a regény gyökerei lenyúlnak. Egészen bizonyos, hogy Ferenczi régi élményeiből szötte. Persze nem az eseményeket élte át, — azok, s talán a miliórajz is, elgondoltak — hanem átélte hőse érzelmeit, vágyait! Mégis jobban gyöngíti hatását egyfelől az, hogy a cselekvény menete az expozícióban adva van, s a sablonos kibonyolítás is előre látható, ami az érdek rovására megy, másfelől az önéletrajz formájába öntött regényeknek kellemetlen, de szinte elkerülhetetlen melléközöngéje. Azáltal, hogy az ifjú maga beszéli el a megható

és felemelő fordulatokban lepergő történetet, — a regény anyaga szinte rákényszerítette ezt a formát — magát mint annak hőseit akaratlanul is nagyon szép világításba állítja, s így elbeszéléséből valami bántó hivalkodást érzünk ki. Mégis érdeklődéssel olvastam a *Penelopét*, s érdeklődéssel olvashatná mindenki, aki szerette Ferenczi Zoltánt, mert ebben a regényben benne van, egészen, minden jellemző vonásával, az a Ferenczi Zoltán, akit mi ismertünk: a tudós a maga alaposságával, nyílt elméjével, igazságra törekvésével. Ezt a regényt igazi tudós írta, s ez felismerszik stílusán is, mesevezetésén is. Stílusa újabb igazolása Buffon szellemes mondásának: kifejező, tartalmas, hű tolmácsa a szerző gazdagon áradó képzeleinek, komolyabb és súlyosabb, körülményesebb és magyarázóbb, mint amilyent költői mű megbír — a maga egészében hű képe Ferenczi Zoltán tudós egyéniségének. Csalódásunk szinte teljes lesz, amikor megszólalnak a regény hősei. Mély, megkapó gondolatok csendülnek meg ajkukon, de ezek a gondolatok nem mindig telnek intelligenciájuktól. Ilyenkor a szerző hangját halljuk ki szavaikból, ő beszél a maga nagy tudásával. A mesevezetés is tudósravall. A cselekvény minden fordulatát előkészíti és indokolja, nem ér bennünket semmi váratlanul, mert a szerző hőseinek minden lelki megmozdulását feltárja: kiütközik a regényíróból a tudós, aki nemcsak, s nem is annyira képzeletünkre akar hatni, mint inkább az értelmünkre.

Mindezt őszintén megírtam Ferenczinek s hozzátettem, hogy művészi kéz könnyen segíthetne regénye egyik-másik fogyatkozásán. Ismerve tudós önérzetét, el voltam készülve, hogy zokon esik majd neki szigorú ítéletem. Nagy meglepetésemre mindenben igazat adott nekem, s hogy ez nem pusztán előkelő gesztus volt részéről, bizonyítja az, hogy megkért: dolgozzam át kiadásra regényét. Erre már alig pár hónap múlva bekövetkezett halála miatt sem kerülhetett sor, s a *Penelope* nyomdafestéket nem látva pusztá emléke Ferenczi költői hajlamának.

De nem egyetlen emléke. Halála után irodalmi hagyatékában leánya egy másik regénytöredékét találta meg: *Az utolsó Töttössyt*. Pszichológiai regénynek indult, egy

szerencsétlen házasság történetét beszélte el, ugyanazzal a józan okossággal, amelyet a négy évtizeddel későbbi *Penelopé*-ban ismertem meg. Ez a töredék ugyanis még Ferenczi ifjúkorából ered, s így e másik regénykísérlet világánál későbbi regénye is egészen más jelentőséget nyer. Megértettem ekkor, hogy emez nemcsak kései megmozdulása a Ferenczi lelkében élő költői hajlamnak, hanem utolsó fellobbanása is az évtizedeken át parázsló tűznek: vele az öreg Ferenczi visszatért az ifjú álmaihoz. Mikor azután ezen a nyomon elindultam, a feltevésemet erősítő bizonyítékoknak egész sorára bukkantam. Megtudtam, hogy ifjúkorában írt két drámát, 1884-ben *Az aranykakas* című népdramát, — ezt Kolozsvárott s egy pár más vidéki színpadon elő is adták — 1885-ben a *Lázár János* című tragédiát: mindkettőnek nyoma veszett; kiadásra nem méltatta őket, kéziratuk elhányódott. Majd mikor magam is átvizsgáltam Ferenczi írásait, alaposan, minden iratot átnézve, azt az érdekes felfedezést tettem, hogy ez a költői tűz nem is csak parázslott, — vagy egy félszázadon át — hanem időnként, sokszor, lángra is lobbant. Megtaláltam először roncsait egy történeti tragédiának — főhőséről *Judit* lehetett a címe. Ami megmaradt belőle, az csak törmelék: verses alakba, drámai jambusokba foglalt párbeszédék Judit és szerelmese között, még a dráma tárgyát és költői eszméjét sem sejteti, de annyit megvall, hogy cselekvénye a török-magyar harcok idején játszott s katasztrófával végződött; az is bizonyos, hogy írója elméjében készen állott az egésznek terve, s jóval több volt belőle, mint ez a 26 lapnyi szövegrészlet — a maguk ziláltságában beszédes tanui a tárgyával vívódó író küzködésének.

Találtam egyebet is, érdekesebb emlékeket, s azok arról tanuskodnak, hogy a Ferenczi lelkéből ismételten kicsapó láng sajátosan költői reflex-szel világitott. A regény és a dráma, valamint a műfordítás — ezzel az utóbbival Ferenczi pihenő óráiban szívesen foglalkozott, monumentális emléke a *Faust* első részének teljes magyar szövege — nem mindig az öntudatlanul dolgozó művészi ösztön terméke. Az ilyen költői művek nem úgy buggyannak ki a feszülő lélekből, gyakran az elme játéka, az értelem termékei — céloztam már

előbb reá, hogy éppen az irodalomtörténetírók hajlamosak az ilyen műfaj-tévesztésre. A költői hajlam önkéntelen kicsepódása a líra, s valóban találtam lirikumokat is szép számmal elrejtve Ferenczi tudományos kézíratai között. Találtam verseket, egypárat letisztázva, jelül annak, hogy szerzőjük úgy gondolta: kész, kerek alkotások, elnyerték végső formájukat, s találtam sokkal többet úgy, amint éppen kipattantak az alkotó lélekből, első fogalmazásukban, nyersen, hirtelen papírra vetve. Sőt nagyszámmal maradtak fenn a kezeügyébe eső papírlapokra hevenyészve írott sorok vagy versszakok, töredékek vagy éppen törmelékek, hasztalan próbálkozások, mert csalóka volt az ihlet, vagy pedig az anyag ridegsége kifogott a megmunkáló kéz erején.

Ezek a versek művészi szempontból nem jelentősek. Egypár reflexív költemény a tovaillanó boldogságról, az emberi élet értelméről és igaz értékeiről, a nő hivatásáról, egy-két hangulatos kép a természet világából és életéből, azután szerelmes versek, s nem mindig a szerelmen bölcselkedő férfi nyugalmaival, néha az azt élvező szenvedélyes hevével is, végül strófák hitveséhez, gyöngéd, meleg versek, a hú férj ragaszkodása ahhoz az asszonyhoz, akinek szép szeméből egy életen át boldogság sugárzott feléje, vagy az árván maradt öregember bánatos visszaemlékezése, mikor elhagyta örökre, akit szeretett. Legmegindítóbb, nemcsak a feleségéhez írottak között, hanem az egész gyűjteményben, *A mi akácunk* című, a sztánai akácfaokról, amely virágbaborulása idején mindkettőjüknek olyan nagy gyönyörűséggel szolgált. Most, írja a versben, felesége halála óta először, újra nyílnak rajta a fehér virágfürtök, újra illatárban fürdik tőlük az egész kert, de

E virágerdő most mért vonzna engem?

Virágból már csak annyi érdekel,

Amit sírodra lehet még letennem,

És sírkereszted ékesíteni fel.

Lírai sóhaj a többi is, s jelentőséget akkor nyernek, ha időrendbe szedve őket azt látjuk, hogy a legutolsó egy 1918-as akadémiai meghívó hátlapjára van írva, s a legrégebb keltezett 1889-ből való — de vannak ennél jóval korábbiak is. Egy életen át kísérte tehát Ferenczi dallal kedélye hullám-

zásait, örömeiben és bújában gyönyörködtette magát a saját lantja zengésével: a költészet az ő számára — mutatja az a gond, amellyel verseit csiszolta, az a sok törlés, igazítás, amelyet rajtuk tett — nem a művelt emberek szórakozása volt, nem pihentető játék, hanem komoly ügy, szóval: művészet. Halálos ágyán leányának meg is vallotta, hogy ő nem tudós, nem irodalomtörténétíró akart lenni, hanem költő, nem mások művészi alkotásainak magyarázója, hanem alkotó művész. Hatalmas, de gondosan rejtegetett vágy élt egy ideig szívében a szabad, magasan szárnyaló élet után, ahol kiélheti magát teljesen, ábrándokat hajszolva és álmaikat énekelve; a költészet világa felé nézett vágyakozó szemmel, a művészi dicsőség lángözönében szeretett volna állani — és lett belőle a mindennapi élet teherhordója, a tudomány munkása, a könyvtár rabja. Miért? Nyilván közrejátszott sorsa alakulásában az élet gondja, a megélhetés problémája, a családi élet terhe, ami mind kenyérkereső pálya felé vonta. De az igazi ok mélyebben rejtett: belátásában. Ferenczi, láttuk, ismerte a maga értékét, s amint mindenben őszinte volt, azt sem titkolta, hogy nagyra tartja tudományos munkáinak jelentőségét: verseiről azonban soha, senkinek sem tett említést, még családja tagjainak sem. Ez az ő lelki összetétele szerint kétségtelen bizonyossága annak, hogy érezte verseinek csekélyebb értékét. Amint erre az igazságra rájutott, azonnal ráeszmélt a másodikra is: igazi tehetség híján a költészet csalútra vezet, nem szerzi meg számára azt, amit oly mohón sóvárgott, a dicsőséget. Nehéz szívvel bár, de tudatosan lemondott költői ábrándjairól, s korán, férfikora küszöbén, rátért arra a másik útra, melynek mentén szintén integettek feléje a dicsőség rózsái, ha azok nem pompáztak is olyan ragyogó színekben. A tudós sikereinek reményével vigasztalva magát az elmaradt diadalokért — hisszük, hogy amint a tudománynak nem volt oka megbánni a cserét, ő maga is, öregségre jutva, megnyugodott a neki sorsosztályul esett hivatásban.

Megkönnyítette lemondását, hogy csakhamar nagy élményben lett része: abban az ígézetben, amelyet lelkére Petőfi tett. Elmerült Petőfi költészetében, fölfedezte benne

azt az embert, aki mindent elért, amit neki elérni nincs módjában, és fölfedezte azt a költőt, aki megszólaltatta az ő összes érzéseit és minden gondolatát. Megtalálta Petőfi költészetében a maga nagy hazaszeretetét és humanizmusát, azt a küzdelmet egyfelől a sorssal, másfelől vágyaival, amelyet maga is végigharcolt, azt a gyönyörködést a természet képeiben, amely az ő lelkét is elfogta az Isten szabad ege alatt, azt az elmélyedést az emberi lét nagy problémáiba, amely pihenő óráiban őt is elmélkedésre készítette: mindazt az izgalmat, amely átviharzott lelkén, szeretetet és haragot, sóvárgást és aggodalmat megtalálta ebben a páratlan költészetben, s úgy megszólaltatva, olyan művészettel és igazsággal, amint ő szerette volna tolmácsolni. Petőfivel foglalkozva, olvasva és magyarázva, életét megírva, költészetét megvilágítva, ebben a tudományos föladatban valójában a hamvába holt költő élte ki magát, a maga vágyát egy izgalmas és dicsőséges, merészen lendülő és magasra szárnyaló élet után — így terítette magára az élet szürke robotosa az élet királyának bíbor palástját.

De egy élet ábrándját, egy emberi sorsot beragyogó eszményt csak le lehet fojtani, kiölni a szívből nem — nem is szabad, mivé lenne az élet ábrándok és eszmények nélkül. Ferenczi is csak megtagadta költői hivatását, de nem mondott le róla teljesen. Az élet prózájából, a gondok és fájdalmak elől szívesen menekült a maga költői világába — jellemzően írja egyik cím nélküli versében, 1903-ban:

Kint súlyos küzdés földi létem,
Szívemben rímek küzdenek . . .

Küzdött velük, ismételten, s a lantot, Arany tanácsa szerint, kebléhez szorította élete végéig — sőt a legtisztább hangokat éppen akkor, élte alkonyán csalta ki belőlük. Bizonyosága az a kis gyűjtemény, huszonöt vers Magda leányáról, amely senkitől sem sejtve, titokban kelt életre — s meg kellett szakadni költőjük szívének, hogy napvilágra kerülhessenek. Fájdalomban születtek, fájdalom szól minden sorukból. Az elsőt közülük azon a szomorú tavaszon írta, mikor az orvosok nem merték már tovább titkolni a szülők előtt a szomorú valót, hogy bájos fiatal leányuk

tüdejét megtámadta a szörnyű kór, s gyógyulást csak a davosi klíma nyujthat, a másodikat *Búcsú* címmel,¹ elválásukkor. Már ebben a második versben benne rezeg a gyermeke életéért aggódó atya sötét hangulata :

Isten veled, kedves leányom!
Az óra búcsuzóra int.
Lángolni arcod újra látom,
Új életkedv derít megint.
Remény készit téged távozásra,
Ott kint meggyógyulsz, azt hiszed.
Könyűm szakad lábad nyomára,
De csak menj, menj, Isten veled.

Csakhamar megérkezik Davosból az első csapás híre : Magda elvesztette hangját, azt az ezüst-csengésű hangot, mely vigasztalta, felüdítette atyját az élet küzdelmeiben, elvesztette, örökre : «a természetből egy húr kiveszett» — az apa szívéből kiveszett a remény. Leánya levelei nyomán átszenvedti kedvesének minden gyötrelmét, azt a testi kínnál is égetőbb fájó érzést, hogy ereje minden nappal fogy, s az út a dermesztő hidegen, a fagyosan csillogó hómezőn át nem a gyógyulás, hanem a sír felé vezet. Egészen beleéli magát reményevesztett, Davos fojtogató öléből menekülni vágyó leánya lelkébe, s magára öltve az ő képét megírja egyik legmeghatóbb versét, egy sirámot az édesanyához. A leány ajkáról hangzik a szó, de az apai szívből fakad :

Zord Alpokon túl, nagy tavak körében
Olajfák közt most is tavasz virít ;
Szelíd szellő lejt át ott enyhe éjen,
Narancserdőn virágok kelyhe nyit,
Kék ég hint csókot azur-tó vizének,
Napfény a tájon, dal, madár-karének.
Anyám, oh jer!
E napra vágyom én, vigy innen el!

(*Levél Davosból.*)

S mikor megindul a vándorlás, hol délre, hol északra, minden állomásán dallal köszönti leányát az apa, dallal, melyben a halálos aggodalom ólomszürke felhőjén nem tud

¹ Később, mikor az első elválást újabbak követték, szomorú szívvel *Az első búcsúra* változtatta címét.

áttörni a bizalom derűs sugara. Csak egy ízben, akkor is csak rövid időre, váltja fel a kétség szorongató érzését az enyhülés, mikor Lussinban együtt ünneplik a nagy beteggel karácsony szent estéjét. Már a megnyitó szólamokba is lop egy kis meleg fényt a boldog viszontlátás előrevetett tudata :

Kék Adriában, Lussin szép szigetjén,
 Nap völgye az a bájos kis vidék,
 Hová igyekszünk, karácsony közelgvén,
 Mert lányunk ősszel oda költözék.
 Ünnepszombatja van ma és ez estén
 Sovárgva ott ohajtunk lenni még —
 Lány szellő, hullám, delfinek, szirének,
 S te, gőzerő, hajónk gyorsan vigyétek.

(Egy karácsony.)

S mikor megérkeznek, s a kis szobában a karácsonyfa alatt együtt van a család :

Belép az est. A gyertyák mind kigyúlnak,
 Beleng közénk egy méla áhitat ;
 Feledve percre a jelent s a multat,
 Föllélekzünk lágy enyhület alatt,
 Szerezve bár egy szép órát magunknak,
 Minőt az élet ritka kedvben ad :
 Sohsem hívém, hogy ily bús földi létben
 Ily tiszta percet szívem még megérjen!

(U. ott.)

Az utolsó menedék : az áldott szülőföld, az otthon s a szerető édesanya karja. Valóban,

Szerelmem, Erdély, idejön a nyáron
 Keresni enyhülést egy ifju lány ;
 Sokat csalódva járt több messzi tájon,
 Napon-havon járt délibáb után.
 Jön hozzád most új próbát tenni, hátha
 Meggyógyul itt, bájos szülőhonába.
 Virágos rétek, erdők, patakok,
 Reményeinkben meg ne csaljatok.
 — — — — —
 Állunk remegve, mint örvénynek szélén,
 Hol lent az ár zúg viharos napon,
 Fel gőzfelhők gomolygnak, és mi, nézvén
 Meredten, mi van a túloldalon,
 Sikolyt hallunk át, segélyt esdve onnan,
 S nekünk kell várni tétlen izgalomban.

— Óh rétek, erdők, forrás, patakok
Reményeinkben meg ne csaljatok.

(Erdélyben.)

De besurrant már a sztánai nyaralóba a halál — nem az a kegyetlen, zörgő csontváz, amilyenek a középkor embere elképzelte, hanem amint a görög képzetvilágban élt, egy szelíd, szomorú angyal. Bársonyos újjával gyöngéden lefogta a megtört szemet. Az apa szívéből kibuggyanó fájdalom újradalban kristályosodott ki, előbb *Euthanasia* cím alatt a könnyű halál pillanatát örökítette meg, azután azt az erejéből nem vesztő fájdalmat, amely leánya emlékét körüllebegte. Nem lázong bennük a gyermekétől megfosztott apa, nem száll pörbe a kegyetlen végzettel, nem is csuklik el a hangja — még az *Euthanasiában* is, mely katasztrófa nyomán, a fájdalom legégetőbb fázisából született, a költői ihlet munkájára valami sajátos harmóniává simul az atyai szív mélyeséges szeretete és a lelkettpő bánat fájdalma.

Egyáltalán az egész ciklust bizonyos nemes mértéktartás jellemzi. A reménytelenség borús hangulatát mérsékli a kedélynek alóla kisugárzó melege, a fenyegető jövő rémképeit s a beteljesült aggodalom lesujtó érzését a változhatatlanba való belenyugvás. S ha a művész nem tudja is mindig simára csiszolni az anyagot, amellyel dolgozik, az, csiszolatlanul is, tiszta fényű. Gyémántragyogású az apa könnye is, benne egész világ, egy emberi lélek tükröződik.

Aki ezt a versciklust elolvassa, az elé egy új Ferenczi Zoltán körvonalai bontakoznak ki. Nemcsak s nem is annyira a költő Ferenczire gondolok, hanem arra, hogy az élet utait öntudatosan, felemelt fejjel járó vidám Ferenczi, amilyenek emlékünkből él, talán nem is volt az igazi. Az igazi ez a másik ember volt, az álmodozó, a mélézó, a szomorú, aki lerázva magáról a világ porát, az élet zaja elől elvonult otthonába, s ott zárt ajtók mögött lehajtott fejjel ráborult az írására, s az lassanként átmedvesedett a csöndesen szivárgó könnyektől.

Az, ami igazán emberi, igazán mély volt Ferenczi Zoltánban, ezekben a fájdalmas órákban revelálódott.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.